

KISEBB TANULMÁNYOK

A HAZAI BALKÁN-KÉP KIALAKULÁSÁNAK GYÖKEREI

KŐSZEGI MARGIT

THE EARLY IMAGINATIONS OF THE BALKANS IN HUNGARY

Abstract

In this article the introduction of the travelogues about the Balkans in the 15th-17th centuries is the tool of the exploration of the Hungarian interpretations of South-eastern Europe. These early works show us that the introduction of another world can help to know the identity of a nation. The Hungarian travelling literature is also imbedded to the complex relationships of the West and the East. Discourse analysis is the research method of the exploration of these relationships between Hungary and the Balkans.

Keywords: Balkans, travelogue, discourse, early interpretations

Bevezetés

A rendszerváltás óta eltelt közel három évtized során a hazai balkán-kutatás számos nagyszerű eredménnyel büszkélkedhet. Délkelet-Európa felé a tudomány és a közvélemény figyelmét az itt zajló fegyveres konfliktusok fordították az 1990-es években. Ez Magyarországon egyben nagy múltú hagyományt élesztett újjá, hiszen hazánk a földrajzi közelségből adódóan évszázadok óta figyelemmel kíséri a Balkán területén zajló eseményeket. A történettudomány mellett a hazai geográfia is újjászervezte az intézményes Balkán-kutatást, ami nemzetközi érdeklődésre számot tartó felfedezést is hozott azzal, hogy Szigetvárnál ráleltek az Oszmán Birodalom egyik legnagyobb uralkodójának feltételezett sírhelyére (PAP N. et al 2015).

Régi és új egymásra találásának fontosságát, a kutatások folytonosságának legitimációját mutatják azok a tanulmányok, amelyek az ezredfordulót követően kifejezetten azzal a céllal jöttek létre, hogy bemutassák a balkán-kutatás gazdag hazai hagyományait (ÁBRAHÁM B. 2007; HAJDÚ Z. 2003; 2007; NAGY M. M. 2001). A Balkánról készülő munkák rendszerezésén túl azonban nem vállalkoztak a mélyebb társadalmi kontextusok feltárására. Az időrendi sorrendben bemutatott tudományos jellegű írások kapcsán

utaltak ugyan a változó társadalmi és politikai háttérre, ezáltal a különböző értelmezési keretekre, de valódi diskurzuselemzés nem történt az összegyűjtött dokumentumok kapcsán.

Ennek szükségességét mutatja az a tény, hogy Edward W. Said *Orientalizmus* című munkája nyomán Maria Todorova terjedelmes tanulmányában írta meg a Nyugat Balkánról élő képzeteinek alakulását (SAID, E. W. 2000; TODOROVA M. 2009). Nyugat és Kelet bonyolult viszonyrendszerébe ágyazottak a hazai tudományos írások is, ennek feltárását szolgálná a szövegek dekonstrukciója, amelynek módszere a Said által végzett diskurzuselemzés.

Tanulmányunk egy nagyobb kutatás részét képezi, amelyben a kezdetektől feltárjuk a mai Balkán-kép kialakulásának különböző korszakokban jelentkező sajátosságait. Alábbi írásunkban a legkorábbi (koraujkori), elérhető Balkánról szóló írások kapcsán világítunk rá arra, hogy egy másik világ bemutatása valójában görbe tükör, ami által önmagunkat ismerhetjük meg: egyrészt saját nemzeti identitásunkat, aminek alakulásában nagy szerepe van a másoktól való elkülönülésnek, másrészt pedig közelségünkben adódó sajátos viszonyunkat Európa délkeleti szegletéhez. Ezek a vonások pedig fokozatosan erősödnek a magyar társadalom Balkán-képét vizsgálva egészen napjainkig.

Edward W. Said *Orientalizmus* című munkája, amely 1978-ban jelent meg, feltárja az Európát és Ázsiát összekötő sajátos viszonyrendszert, azt a narratívát, amiben a Nyugat képviselői értelmezik maguk számára a Keletet, ezáltal erősítik önmeghatározásukat (SAID, E. W. 2000). Az orientalizmus összetett diskurzusa meghatározza a Nyugat másokhoz való viszonyát, a mai napig az európai gondolkodás szerves része. A posztkolonialista társadalomtudományi irányzat ennek nyomán abból a feltevésekből indul ki, hogy a gyarmatosítás az identitás kulturális szövetébe ágyazott, így a dekolonializáció nem zajlott le az emberek tudatában. A más népekről szóló munkákat ezért kell kritika alá vetni, hogy közelebb jussunk a valódi jelentéstartalmukhoz.

Ebben az értelmezési tartományban a balkáni népekhez hasonlóan sajátos helyet foglal el hazánk. Közvetlenül Nyugat és Kelet határán tekintettünk évszázadokon át a Balkánra, mint a Kelet világára. Halmozódó ismereteink sajátos forrását jelentik az útleírások, amelyek a klasszikus földrajztudomány leíró dokumentumait gazdagítják. Jelen tanulmányunkban ezeket a legkorábbi elérhető földrajzi jellegű munkákat vesszük górcső alá diskurzuselemzés segítségével.

A dekonstrukció módszereként alkalmazott diskurzuselemzés a szövegelemzésnek valójában egy felszínes változata; a stílus, a kifejezésvilág, a színhely, az elbeszélés mód és a történelmi-társadalmi beágyazottság vizsgálata kerül előtérbe. Nem az számít, hogy a szöveg mennyire hűen tükrözi a valóságot, hanem az, hogy a szerző mennyire magyarázza saját kultúrája számára az adott térséget, vizsgálatunkban a Balkánt.

Fontos kiemelni, hogy jelen munkának nem célja annak vizsgálata, hogy az adott korszakban hogyan értelmezték területileg a Balkánt. A Balkán-kutatáshoz kapcsolható első útleírások a 15–17. századból valók, ami ebben az időszakban azt jelentette, hogy az utazó az Oszmán Birodalom területére lépett és annak fővárosa, Isztambul felé utazott. Minden olyan információ számít tehát ebben az elemzésben, ami az utazás során a Birodalom európai felére (Ruméliára) vonatkozott. Vizsgálatunk kifejezetten a nyomtatásban megjelent, hazánkban jelenleg mindenki számára elérhető művekre korlátozódott. A korai munkák főként latin és német nyelven íródtak, ezeket magyar fordításban rendezték sajtó alá.

A „geográfia előtti geográfia” történetében – ahogyan Fodor Ferenc nevezi a tudomány korai időszakát –, a földrajzi ismeretek felhalmozásának írott formái az útleírások (FODOR F. 2006). Ha az európai kultúrkör Balkánról gyűjtött első írott ismereteit keressük, akkor ezek az írások főként diplomáciai utazásokhoz kötődtek. A Mohács előtti magyar történelem időszakából egy kivételtől eltekintve sajnos nem maradt ránk ilyen, magyar író tollából született munka, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem léteztek ilyen leírások (SZAMOTA I. 1891). Luxemburgi Zsigmond korától kezdve már van néhány okleveles bizonyíték a magyar királyok kiterjedt diplomáciai tevékenységére, ami a nyugati orientáció mellett akár igen távoli, az Oszmán Birodalomtól keletre élő népekhez is indukált követjárásokat. A hatalmas keleti szomszéd állam uralkodóját, a szultánt is számos alkalommal keresték fel hazai diplomaták (TARDY L. 1979).

A 15–17. századi terjedelmesebb források az útleírások sajátos formáit jelentik. E műfaj igen fontos dokumentuma lehet eltérő kultúrák találkozásának, hiszen dokumentálják a megélt kulturális különbségeket (BURKE P. 2006). Az élményeit közlő utazó saját kultúrája szűrőjén keresztül konstruálja az általa meglátogatott helyszínek másságát, bináris ellentétpárokat állít fel az általa jól ismert otthoni helyek és az újonnan látottak között, amivel tulajdonképpen hozzájárul hazája egységes önmeghatározásának alakulásához (KÁRMÁN G. 2005). Sajátosnak nevezhetők a hazai útleírások, hiszen az utazások okai egészen különbözőek lehetnek, ahogyan a dokumentumok készítői is különböző társadalmi csoportokból kerülhettek ki.

Egy részük olyan beszámolók, melyek mind a Királyi Magyarország, mind az Erdélyi Fejedelemség területéről az oszmán fővárosba, Isztambulba indított követjárások apropóján mutatják be utazásuk viszontagságait, ezáltal mintegy háttérként megjelenítik a Balkán természeti és korabeli társadalmi viszonyait. Az Oszmán Birodalom területére többen akartuk ellenére, rabokként jutottak el, majd onnan hosszú évek után tértek vissza. Művelt, tanult írástudók, akik lehetőség szerint esetleg újtjuk során, de sokkal inkább hazaérkezésük után, évekkel később vetették papírra viszontagságos útjukat. E források mellett a nagy kereskedőtársasá-

gok által küldött ügynökök leírásai azért lehetnek értékes leírások, mert kevésbé dominálnak bennük a szubjektív elemek. Számukra az volt a feladat, hogy a piaci terjeszkedés lehetőségeit mérjék fel az adott területen, tehát tágabb perspektívákkal rendelkező szemlélőkként utaztak a Balkánon (FARAGÓ P. 1957).

Magyar utazók a Balkánon a 15–17. században

Az első ránk maradt balkáni útleírások Tardy Lajos szerkesztésében jelentek meg nyomtatásban az 1970-es években (TARDY L. 1977). *Georgius de Hungaria*, *Georgievics Bertalan*, *Raszinyai Huszti György* és *Wathay Ferenc* munkáit a török világgal való első találkozások sokkoló élménye hatja át, ezért a félelem és a megbotránkozás tűnik munkájukból. Mivel a fent említett szerzők fogságba esett keresztények, ezért sajátos perspektívában, személyes tragédiájuk szűrőjén keresztül láttatják az oszmán világot. Műveik nem a Balkánról alkotott kép okán jelentős forrásdokumentumok, csupán néhány, a jelentősebb vonatkozó megjegyzést találunk bennük.

A *Szászsebesi Névtelen* (*Georgius de Hungaria*) röviden ír azokról az európai népekről, melyek török fennhatóság alá kerültek. Őt nagy országot említett a Balkánon (Bosna, Arnaut, Laz, Slavonia, Albania), melyek népei leírása szerint nagy szegénységben és nélkülözésben éltek. *Georgievics Bertalan* leírása szerint Macedónia Gallipoli nevű városában adták el rabszolgának. A Dardanellák európai felén, a mai Törökország területén található település tehát egy tágabb Macedónia-értelmezésre enged következtetni. *Raszinyai Huszti György* nem részletezi úti élményeit Konstantinápolyig, inkább az arab hajós szolgálatában tett utazásairól beszél bővebben, melyek során Egyiptomba és a Szentföldre is eljutott. *Wathay Ferenc* az oszmán fővárosba vezető viszontagságos utazás eseményeinek bemutatása közben megnevezi az általuk érintett nagyobb településeket.

Tardy Lajos egy más nézőpontból készített leírást is közkinccsé tett. Az európai hírvő kereskedőcsalád, a Fuggerek megbízásában dolgozott *Dernschwam János* kereskedőként csatlakozott Verancsics Antal követségéhez, és éles szemmel világlított rá azokra a kapcsolatrendszerekre, amelyeket a török épített ki a birodalmában és azon kívül élő népekkel. Jelen tanulmány azon-

ban nem ezt mutatja be részletesebben, hanem az útleírások egy másik, nagyobb csoportját vizsgálja. Az erdélyi fejedelem szolgálatban álló diplomaták – *Borsos Tamás*, *Baksics Péter*, *Sebesi Ferencz*, *Rozsnyai Dávid*, *Sándor Pál*, *Komáromy János* – 17. századból származó feljegyzései alkotják a balkáni népekről ránk maradt korai ismeretek egy nagyobb szeletét. A századfordulón Szamota István gyűjtő munkájának köszönhetően jelenhettek meg nyomtatásban magyar nyelven ezek az útleírások (SZAMOTA I. 1892).

Borsos Tamás, Marosvásárhely neves polgára többször is megfordult az Oszmán Birodalom fővárosában, az Erdélyi Fejedelem követségében látott el diplomáciai teendőket. Előbb Báthory Gábor, majd Bethlen Gábor szolgálatában állt. A portai kapcsolattartást hanyagoló Báthory Gábor halálának évében, 1613 tavaszán küldte követeit a szultánhoz. Ez volt Borsos Tamás első útja a birodalom szívébe, tehát első találkozása a Balkánnal.

A szerző hazáját elhagyva első Balkánról szerzett élményként a havasalföldi vajda székhelyén, Tirgovist (ma Târgoviște, Románia) városában tett látogatásáról ír. A település szépsége mellett a fent említett bináris ellentéteket fogalmazza meg a meglátogatott helyek és hazája között. A városról ez ilyen formában jelenik meg: „...ház ugyan igen sok vagyon benne, csakhogy igen rút oláh formán csinált házak, mint Erdélyben az minemű disznópajták az jó időben valának, csak ollyanok, de sok gazdag áros nép lakik benne” (p. 278). A folyamatos harcoktól dúlt, Duna-parti Nikápoly (ma Nikopol, Bulgária) még ennyire sem nyerte el tetszését: „...vára vagyon igen nagy erős oldalon, kősziklán. Az városa vagyon: egy része alatta, egy igen rút gödörben, ocsmány helyen, egy része mellette nagy szörnyű oldalon, az hova szekérrel semmi képpen nem mehetnek...” (p. 279).

A Balkán-hegység északi előterében fekvő alföldi táj emlékezteti Borsost az erdélyi Mezőséghez: „...igen szép mezőséget mentiünk, ki hasonló ez erdélyi Mezőséghez, csakhogy bezzeg közel sem olyan kövér föld, mint az erdélyi Mezőség, hanem sovább vízeten” (p. 279). A Balkánon túl nem a nagy forgalmú Konstantinápolyba vezető utat választotta a követség, hanem Kirkkilisze (ma Kirklareli, Törökország) felé vették az irányt. Útközben Eszkipoliszban (ma Erikler, Törökország) megállnak, melyről így ír a szerző: „Eszkipolisz volt régen az Görögország határa Bolgárország felől,

az ki régen igen erős az kolcsos ház volt, de most pusztában hagyták; hanem alatta vagyon egy oldaltban egy kis mezőváros az kiben görögök laknak; ez a pusztá vár igen rettenetes nagy kősziklák tetején vagyon...” (p. 280).

Fél évszázaddal később II. Rákóczi György erdélyi fejedelem követe, *Sebesi Ferencz* is járt e fent említett településen, amelyről ezt írta: „...annak is az hegyen nagy vára volt, de pusztá, 7 esztendeig vítta az török; igen nagy helyen fekszik erős hely volt;...; nem is láttam soha nagyobb helyen való hegyen várat. Görögök birták, bolgárok lakják; igen jó bor terem ott” (p. 284).

Rozsnyai Dávid, I. Apafi Mihály fejedelem diplomataja az 1660-as évek második felében járt a Balkánon, de már a forgalmasabb fő útvonalon, az akkoriban nagyszámú török népességet számláló nagyobb városokon keresztül közelítette meg az oszmán fővárost. Útleírásában elismerő dicséret jelenik meg az általa töröknek nevezett városok kapcsán, érzékelhetően lenyűgözi őt a pompa és a nagyság. Dicséri Filippopol (ma Plovdiv, Bulgária) szépségét: „...ennél szebb helyet Törökországban alig láttam...” (p. 288). Hasonlóságot keres hazai vidékekkel: „*Maricza nevű folyóvíz vagyon mellette az keresztyn nyelven, törökök pedig Meridzsének (Mericznek) mondják; mint az Nagy-Küküllő akkora víz lehet, szép fahíd áll rajta*” (p. 288). Elismerően szól a török nagyurak fejlesztéseiről: „*jöttünk által Hermanli (Hartyan) nevű falun, az holott szép híd és mecset vagyon, ugyanaznap jöttünk által a Musztafa-pasa csináltatta hidon is, kinek mását nem láttam szépségből, két szekér egymás mellett elfér rajta, alkalmas hosszú is...*” (p. 288).

Ezen az úton utazott *Sándor Pál* fejedelmi követ is az oszmán fővárosba. Sorából hasonló elismerés csendül ki: „*Filippopol. Igen jó város Szofiánál és Tatarpazardsiknál is jobb. Musztafa pasa Köprüszü. Itt olyan szép híd vagyon a Mariczán (Mirissen), kit ez a Musztafa pasa építtetett volt, hogy mását nem láttam, hossza mind faragott kőből való.*” (p. 304).

Nyugatabbi tájakat is megismer a Balkánon *Komáromy János* a 17. század végén, aki Thököly Imre titkára volt, és a fejedelemmel tartott Konstantinápolyba 1697-ben. A diplomaták tollából született munkák közül a század mai szemmel legszínesebb és legélvezetesebb stílusú útleírása köthető a nevéhez. A Duna mentén folytatott útjukról készített beszámolójában külön fejezetet szentel Rácországnak (a mai Szerbia), majd Bolgárországnak, amely leírás-

sában a mai Balkán-hegységtől északra fekvő területet jelenti. Ez utóbbi esetében a korábbi útleírásokban is olvasható Nikápolyról így ír: „*Jobb felől Nikápoly városa s városa a Duna felett való hegyen. Ennek a tűzifája szűk, mivel csak szamarakon hordják. Sok szép szőlői, jó borai, mindennek bősége de a lakosai igen rossz emberek, basa van benne.*”(p.329).

A 15–17. századi utazók Balkán-képe

Az Erdélyi Fejedelemségből induló követek úti célja Isztambul, számukra a török vezetőkkel való találkozás volt menetelik indítéka, ezért az oda vezető út elnagyoltan jelenik meg az írásokban. A lakosság említésekor mindig egyértelműen megjelölik az adott nációt, de ezzel inkább funkciót adnak meg, nem etnikai elkülönülésüket hangsúlyozzák. A modern időkben is létező, balkáni népekkel kapcsolatos sztereotípiák mélyen gyökereztek a térségbe látogatók tudatában: így lettek a kereskedők görögök, vagy zsidók, a mezőgazdasági tevékenységet folytatók bolgárok (vagy szlávok) és minden muszlim vallású, közigazgatásban, hadseregben tevékenykedő: török. Az utazók általában kiemelték, hogy az adott településen, ahol éppen jártak, ezek közül melyik a domináns elem. Tehát az útleírások szerzői Konstantinápolyba vezető útjuk során szláv, bolgár, görög vagy török településeken jártak, melyek közül a nagyobbakban zsidókkal is találkozottak.

A Balkán lakosságnak kevesebb figyelmet szenteltek az útleírás készítőik – érzékelhetően a saját kultúrájuktól gyökeresen eltérő momentumokat emelték ki, ilyen helyzetekben válik részletesebbé a látottak bemutatása. E korai írásokban már könnyen megragadható a Kelettel való elkülönülés, amit erősített a fenyegető török szomszédságból táplálkozó félelem. A nyugat-európai példáktól eltérően hazánkban nem a felfedezésekbe való bekapcsolódás eredményezte az utazó-irodalmat megjelenését. Az Oszmán Birodalom felemelkedése, terjeszkedése és fenyegető közelsége a Keletet hozta Európába, így kézzelfogható kapcsolatba kerültek az itt élő emberek a rémisztő ismeretlennel. A leírások szövegéből érzékelhető az oszmánokkal szembeni félelem és tisztelet. Egy másik világot mutatnak be, amelyet bizonyos keresztény felsőbbrendűséggel figyelnek ugyan, azonban tisztában vannak vele, hogy egy országot fenyegető nagyhatalom területén járnak.

Érdeemes röviden utalni a különbségekre a magyar és a többi, főként nyugat-európai nációból érkező követek leírásai között. Szamota Istvánnak köszönhetően magyar nyelven is elérhetőek a kora újkorban keletkező leírások a Balkánról (SZAMOTA I. 1891). Közös elem ezekben, hogy az általunk vizsgált térség csak mellékesen jelenik meg ezen írásokban, az utazók érdeklődésének perifériájára szorul, ugyanis számukra a török kultúrát és hatalmat hordozó Isztambul az elsődleges cél. A nem magyarországi utazók már több figyelmet fordítanak az útközben hallott nyelvekre, a keresztény szláv és bolgár, valamint a muszlim török életmód közötti különbségekre. A nyugat-európaiak részéről sokkal nagyobb az érdeklődés a Balkánon élő népek iránt, mint magyar társaiknál, akik kevésbé érzékenyek ezekre a megfigyelésekre, és sokkal inkább a török hatásokat hangsúlyozzák, vagy kevésbé szakadnak el az utazás gyakorlati viszontagságaitól.

Összefoglalás és kitekintés

A 15–17. században, amikor az Oszmán Birodalom, ezáltal a Keleti világ hazánk területén is jelen volt, a földrajzi ismeretek megjelenése az útleírásokhoz kötődött. Már e korai munkákban megragadható a Balkántól való elkülönülés, amit erősített a fenyegető török szomszédságtól való félelem. A Balkán egy másik világ, melyet

keresztény felsőbbrendűséggel figyelnek ugyan az útleírások készítői, de tisztában vannak vele, hogy egy országukat fenyegető nagyhatalom területén járnak. A Balkán megismerésének igénye jelen van, de az állami céloknak, és a szerző előzetes tudásának, műveltségének megfelelően változott a vizsgálat nézőpontja és mélysége. A 15–17. században a közvetlen tapasztalás útján szerzett ismeretek írásos rögzítése volt a mérvadó, köszönhetően hazánk és a Balkán közötti organikus kapcsolatnak.

A korai szövegek elemzése nélkül nehezen lenne értelmezhető a 19. század végén bekövetkező váltás, ami több tényező együttes következményének tekinthető. A kiegyezés utáni időszak gyökeres változásokat hozott a Balkán magyarországi megítélésében. A gazdasági és belpolitikai függetlenséghez jutott magyar társadalmi elitcsoportok az utókor számára sokszor megdöbbentő (és a későbbi események tükrében különösen merész) öntudattal vágtak neki a magyar nagyhatalmi politika alapjainak letételéhez. E politikai és gazdasági játszmákban a Balkán egyedüli lehetőségként kapott kiemelkedő szerepet, miközben a nagyhatalmi ideológia tudományos háttéréként a nyugat-európai országokhoz hasonlóan a földrajz került előtérbe. Tudomány és politika érdekeinek ilyen mértékű összekapcsolódása tette lehetővé a földrajz és vele együtt a Balkán-kutatás intézményesülését. E nagy ívű gondolatmenet gyökerei pedig egészen a 16. századig nyúlnak vissza.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM B. 2007: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. – *Regio* 18. 2. pp. 47–78.
- BURKE, P. 2006: Útmutatás az utazástörténet számára. – *Korall* 26. pp. 5–24.
- FARAGÓ P. 1957: A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája. – Akadémiai, Budapest 252 p.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA FKI, Budapest. 820 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. – *Balkán füzetek* 1. Pécs. 71 p.
- HAJDÚ Z. 2007: A magyarországi Délkelet-Európa (Balkán) kutatások hagyományai, fontossága. – In.: HAJDÚ Z.–ILLÉS I.–RAFFAI Z. (szerk.): *Délkelet-Európa. Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. Pécs. MTA-RKK. pp. 13–46.
- KÁRMÁN G. 2005: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. – *Korall* 26. pp. 72–98.
- NAGY M. M. 2001: A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. – In.: HAJDÚ Z.–PAP N.–TÓTH J.: *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. – Pécs. pp. 18–32.
- PAP N.–KITANICS M.–GYENIZSE P.–HANCZ E.–BOGNÁR Z.–TÓTH T.–HÁMORI Z. 2015: Finding the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: historical, geophysical and archaeological investigations. *Die Erde*. 146. 4. pp. 289–303.
- SAID, E. W. 2000: *Orientalizmus*. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 672 p.
- SZAMOTA I. 1891: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. – Franklin Társulat, Budapest. 562 p.
- SZAMOTA I. 1892: Régi magyar utazók Európában 1532–1770. – Nagy-Becskerek, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája. 376 p.
- TARDY L. 1977: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. – Gondolat, Budapest. 456 p.
- TARDY L. 1979: Régi hírünk a világban. – Gondolat, Budapest. 332 p.
- TODOROVA, M. 2009: *Imagining the Balkans*. – Oxford University Press, New York. 288 p.